

»Offentlig examen« i Vonsild på Johannes Rüdes tid

af Birgit Kaiser

»... Ao. 69 14 dage effter paaske underviste ieg hannem oc hjalp ham, at hand kom til Guds bord, der hand var 20 aar gammel ...«, skrev Johannes Rüde i nekrologen om Jens Terckelsen i Vonsild kirkebog den 10. december 1699. Jens Terckelsen, der var blevet fundet død på Sølund Mark, var født 1649 i Bræsten sogn af fattige, men ærlige forældre og var blevet »opdragen æffter forældris formue til Guds fryct«. Omtrent 18 år gammel var han i 1667 kommet til Vonsild hvor han »tiente gottfolck, hvorudi hand kunde med en vogn at kiøre oc voctede fæet iblant, oc fick omgangs kost oc natteleij«. To år senere aflagde han som nævnt eksamen i børnelærdommen i Vonsild kirke eller sagt med andre ord: han blev konfirmeret¹. Offentlig eksamen med efterfølgende konfirmation og altergang var blevet indført den 24. oktober 1646 i den kongerigske del af hertugdømmet Slesvig efter et forslag som var fremsat på Rendsborgsynoden, den første »kongelige« provstesynode i landsdelen.

I Landsarkivet i Aabenraa findes en enestående kultur- og lokalhistorisk kilde, nemlig de fem bind kirkebøger fra Vonsild sogn der er bevaret fra pastor Johannes Rüdes embedstid 1659-1708 samt Vonsild-Dalby tillysningsbog fra årene 1678-1683². Vonsild, der i dag er indlemmet i Kolding kommune, hørte dengang til den kongerigske del af hertugdømmet Slesvig og var i kirkelig henseende underlagt Haderslev provsti.

Disse bøger er gennemgået med det formål at dokumentere konfirmationen i praksis i Vonsild sogn, og for at finde oplysninger til belysning af befolkningens kundskaber og det lokale skolevæsen. Kirke og skole var tidligere tæt forbundet og to sider af samme sag.

Det er ikke et ubeskrevet tema der er taget op. Konfirmationen i Slesvig-Holsten blev skildret allerede i 1911 af Emil Hansen, pastor i Altona-Ottensen, i »Geschichte der Konfirmation in Schleswig-Holstein bis zum Ausgang der rationalistischen Periode«, og i 1968 forsvarede lektor G. Japsen sin disputats »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814«. Ingen af dem benyttede kirke- eller andre lokale embedsbøger som kilde, men alene arkivalier fra embeder der rangerer højere oppe i systemet.

Emil Hansen kunne konkludere at konfirmationen havde fået sit endelige gennembrud i landsdelen i løbet af 1690'erne, og tilføjede at den måske først var blevet almindelig i Haderslev provsti i 1730'erne. Han tilskrev endvidere den daværende provst i Åbenrå Trogillo Arnkiel, eller rettere Arnkiels katekismusforklaring »Einfältige Catechismus Fragen ...« og hans udførlige ceremonielle vejledning »Christliche Konfirmation Derer Katechumenen ...«, hovedæren for gennembruddet.³ Hvad angik Vonsild kunne G. Japsen blot konstatere at der fandtes en våbenhusskole i sognet før 1753, men ikke hvornår⁴. Med hensyn til konfirmationen citerede han Emil Hansen og tilføjede: »Vor viden herom er overordentlig ringe«⁵.

Med så gode kort på hånden som Johannes Rüdes embedsbøger var det fristende at tage emnet op igen.

Resultatet viser ny og omfattende viden. På baggrund af de fuldstændige kirkebøger fra Vonsild, dvs. de fire bind der omfatter perioden 1685-1708, kan det dokumenteres at »offentlig examen« var en så almindelig foreteelse i Vonsild i 1685 at det endelige gennembrud må have fundet sted flere år tidligere⁶.

Desuden er G. Japsens afhandling suppleret. Johannes Rüdes notater i tillysningsbogen godtgør sammen med altergangslisterne og levnedsskildringerne i kirkebøgerne at der var skole i sognet allerede før han blev indsat i 1659, og de giver også et indblik i både hvor og efter hvilke pædagogiske idéer sognets børn blev undervist.

Konfirmationens historie

Konfirmationen var ikke nogen ny kirkelig handling. I den katolske tid var den blevet officielt anordnet i 1439, men havde da allerede været kendt længe. Den kaldtes firmelse og var et af kirkens syv saliggørende sakramenter, udviklet som en efterhandling og fuldendelse af dåben⁷.

I princippet kunne firmelsens sakramente uddeles i forbindelse med dåben, men kanonisk ret, den katolske kirkeret, havde foreskrevet nogle aldersgrænser for befolkningens rettigheder og pligter som fik indflydelse på hvornår den enkelte kunne firmes. Et barn under 7 år kunne ifølge loven hverken svare for sine handlinger eller begå lovovertrædelser. Efter det fyldte syvende år [annus discretionis] svarede det for sine forseelser i forhold til dets udvikling, mens det efter at have nået 14-årsalderen for drenges vedkommende og 12-årsalderen for pigers [ante nubile annos conjugalem consensum non habent] blev betragtet som voksen, dvs. at det skulle svare retsligt for sine handlinger og kunne indgå ægteskab. Firmelsen fandt formentlig almindeligvis sted omkring puberteten, for i

1267-68 var det blevet påbudt at fra 12-årsalderen skulle alle gå til skrifte og efterfølgende kommunion mindst én gang om året⁸.

Ved reformationen forsvandt firmelsen; ifølge den evangelisk-lutherske lære behøver kirken ikke at bekræfte dåben, og nu blev alene dåb og altergang sakramenter. Men firmelsen blev erstattet med noget andet: katekismusundervisning.

Intentionen med katekismeundervisningen var at den skulle bidrage til både ungdommens og hele kirkens opbyggelse. Derfor behøvedes, som der står i kirkeordinansen fra 1539, lærere der »wille retteligen forclare Cathecismum (det er børnelærdom) oc de x Guds bud, troens articler, Pater Noster (Fadervor) oc Sakramenternes brug, for de wnge oc wforfarne oc wlerde Christne«. Mere præcist blev det foreskrevet at børnene skulle samles i latinskolerne til ottesang hver dag, og at katekismen skulle indøves i skolerne. Landsbybørnene skulle også søge latinskolerne, men først »naar de noget haffuer hiemme lerd og forbedret sig«, en opgave som pålagdes degnen, idet han én gang om ugen skulle undervise i katekismen i kirken.

Der blev også givet regler for ved hvilke gudstjenester der skulle katekiseres. Katekismen fik en plads ved både søndagsottesangen [fropredikenen] og højmessens. Tolvpredikenen blev dog den egentlige katekismusgudstjeneste. Alle skulle møde op, og efter at præsten havde gennemgået et stykke af katekismen skulle det hele reciteres »saa langsommelig, at wnge Folck med alle andre maa tidendis hoess sig sielff kunde følge med«. Når man var færdig skulle der begyndes forfra.

I landsbyerne hvor der kun holdtes én gudstjeneste skulle prædikenen deles ligeligt mellem evangeliets forkyndelse og børnelærdommen, en halv time til hver, og foregå på samme måde som i købstæderne. Hele katekismens tekst skulle reciteres, men kun en del af den forklares. Provsten skulle også udlægge den når han en gang om året visiterede. Når de unge havde nået et tilfredsstillende kundskabsniveau, skulle de aflægge prøve og deltage i altergangen. Kendskab til børnelærdommen var således en betingelse for at få adgang til alterets sakramente⁹.

For Hertugdømmernes vedkommende udstedte Chr. III allerede den 25. maj 1544 en forordning der påbød oprettelse af skoler på landet¹⁰. Undervisningen var fælles for piger og drenge. Den skulle først og fremmest omfatte børnelærdommen, men også læsning, skrivning og regning, og gives af kapellan, degn eller diakon. Pigerne skulle desuden undervises af skoleholderens kone eller en anden kvinde »unde namiddags 2 stunden in andern junferlicke saken, näend, wörckend, knittend etc.«, dvs. i syning, vævning og knipling¹¹. Fattige børns skolepenge skulle udredes af sognets fattigpenge og hver skole have sin bibel og

salmebog af kirkekassen. Sognepræsten skulle føre tilsyn med undervisningen¹².

Takket være katekismusundervisningen var fremskridtet i befolkningens almindelige kundskaber betydeligt ved udgangen af 1500-årene, men forholdene ændrede sig i løbet af 1600-årene. Chr. IV's to sidste krige fik en ulykkelig udgang, blandt andet var Jylland, og i høj grad Hertugdømmerne, udsat for grusomme plyndringer. Sammen med pest og misvækst, der hærgede overalt, forringede dette befolkningens livsvilkår og medvirkede stærkt til almindelig forråelse og efterladenhed hos såvel præst som menighed.

I december 1623 blev der udsendt en fællesforordning for Hertugdømmerne som gjorde det til en pligt for præsterne at underkaste den samlede menighed en eksamen efter katekismusprædikenen. Bestemmelsen stødte imidlertid på så stærk modstand at den måtte opgives; menigheden følte det nedværdigende at skulle stå skoleret gang på gang og uafbrudt¹³.

Den 27. marts 1629, seks uger før Lübeckerfreden og i en af landets hårdeste modgangstider, blev en ny forordning udstedt som Hans Poulssen Resen, daværende biskop over Sjællands stift, stod bag. Den omfattede både Kongeriget og Hertugdømmerne, og i artikel 12 hedder det: »Skal oc ingen aff de Vnge stedis at komme til det høyærværdige Altars Sacramente, førend hand vel haffuer fattit forberørte Lærdom, at finde den rette Meening i Hiertet der aff, oc der hos huorledis hand skal bekiende sig for Præsten og vijde at suare til Luthers smaa Spørzmaal om slikt«¹⁴.

Ved samme lejlighed blev det indskærpet præsterne at de havde pligt til at undervise de unge i katekismen i henhold til ordinansen, og at de unge skulle lære det onsdag eftermiddag som de ikke havde lært om søndagen. Provst eller superintendent skulle visitere. Mødte de unge ikke op til undervisningen, skulle præsten straffe både dem og forældrene; de sidstnævnte fordi de ikke holdt deres børn til, men lod dem arbejde hjemme i stedet for. De unge skulle være »besser unterrichtet, und in Lutheri Erklärung weiter informiret werden. Es say dann das die Eltern, so oft darüber geklaget wird, der Feyer-Tag Brüche verwircken, oder zuleetzt mit der Kirchen-Disciplin, ihrer Muthwillens und gottlosen Wesens halber, belaget werden wollen«¹⁵.

Indskærpelsen hjalp ikke stort, og i 1646 besluttede kongemagten sig derfor for en stramning i den kongerigske del, inspireret af biskoppen i Slesvig den ortodokse Stefan Klotz. Feddersen nævner i »Kirchengeschichte Schlesw.- Holst.« at der før 1646 kun kan dokumenteres offentlig overhøring i Husum i 1587, i Åbenrå siden 1640, og også enkel-

te gange i landsbykirkerne i provstiet samt i Nordby i 1639, dvs. i de hertugelige dele¹⁶. »Die Jugend, wenn sie zuerst zum Heil. Abendmahl sich bereiten will«, lyder det i den nye resolution, »wie sie dann nicht eher dazu zu verstaten, soll öffentlich in der Kirchen für der Gemeine aus dem Catechismo gefragt und also gleichsam darauf confirmiret und eingesegnet, welches die Eltern annoch wird excitiren, dass sie desto fleissiger den Catechismus mit ihren Kindern treiben lassen«. For at befolkningen skulle forstå situationens alvor hed det videre: »Wie denn keine Personen auf den Dörffern sollen copuliret werden, ehe denn, dass sie die Fundamenta Catecheseos verstehen und gelernet, zumahlen sie ihren Kindern hernach ein Exemplum Pietatis werden sollen«¹⁷.

I hvilken udstrækning resolutionens ord blev opfyldt vides ikke, men 45 år senere – i oktober 1691 – måtte den gentages hvilket som regel er tegn på manglende efterlevelse. Den var da også rettet mod de hertugelige dele af Hertugdømmerne hvor en tilsvarende konfirmationsbestemmelse var blevet indført i 1682¹⁸.

Potentielle konfirmander i Vonsild – og reelle

En gennemgang af Johannes Rüdes notater om katekumener i forbindelse med altergang viser at 176 aflagde »offentlig examen« i Vonsild i perioden 1685-1708.

Af de 176 konfirmander er det lykkedes at aldersbestemme 154, dvs. at en repræsentativ aldersfordeling har kunnet opstilles. Som vist i skema 1 var gennemsnitsalderen for en konfirmand 17 år.

For at kunne vurdere konfirmationsfrekvensen i Vonsild på baggrund af antallet af konfirmander er det nødvendigt med lidt lokal befolkningsstatistik, for mange døde før de blev 17 år.

Af kirkebøgerne fremgår det at der blev født 260 børn i sognet i perioden 1685-1708. Af disse overlevede 195 [75%] det første leveår, 170 [65%] det tiende, medens kun 163 [63%] overlevede den gennemsnitlige konfirmationsalder: 17 år. Til sammenligning kan det anføres at Gustav Bang i »Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede« kommer frem til at 21% af de levende fødte børn bukkede under i løbet af det første leveår, 35% i løbet af de første ti¹⁹.

Da sognets ældste kirkebog, der omfatter perioden før 1685, ikke indeholder de nødvendige oplysninger om dødeligheden, forudsættes det at den førnævnte dødelighed i procent også var gældende for de børn der blev født i perioden som ligger 17 år [det antal år der svarer til den gennemsnitlige konfirmationsalder] før 1685-1708.

Som vist i skema 2 blev 312 børn født i Vonsild i perioden 1668-1691. Det forudsættes at 234 [75%] af dem blev et år gamle, 203 [65%] 10 år, og at 197 [63%] overlevede den gennemsnitlige konfirmationsalder i sognet: 17 år. Sammenholdes dette med at 176 blev konfirmeret, svarer det til at ca. 90% af de unge i Vonsild bestod eksamen.

Tallet må betragtes med nogen tolerance. Det er uvist hvordan forholdet var mellem tilgang af unge fremmede tjenestefolk og afgang af unge fra Vonsild til andre sogne. Der foreligger ikke nogen opgørelse over sognets beboere inklusive tjenestefolk hverken som øjebliksbilleder eller over tid, men alene Johannes Rüdes fortegnelse over de om man så kan sige fastboende husstandsoverhoveder og deres afdøde og/eller levende forgængere og efterkommere anno 1697²⁰.

Noget taler også for at flere var for uvidende til at bestå eksamen. F. eks. blev Niss Jensen, født i Vonsild den 7. november 1681 og søn af Jens Sørensen og Johanne Nissdatter, ikke berettiget i sin sygeseng før han døde i marts 1699 »18 aar ringer 36 uger oc 1 dag gammel«. Det skyldtes ikke manglende vilje til at lære, for drengens »fromme forældre hafue med omhyggelse opdraget hannem til Gudz fryct, oc vilde gierne ved skolegang hafue fræmmet hannem til fuldkommen lærdom«, skrev Johannes Rüde i nekrologen. »Men«, fortsatte han, »Gud haffde icke forleenet ham de dertil behøfvende naturlige gafuer, hverken i mæle eller hukommelse, saa at det fromme eenfoldige Gudz barn motte behielpe oc fornøje sig med den eeniste Herrens bønn: Fader Vor«, og det var ikke tilstrækkeligt²¹. Samme skæbne overgik den 14-årige Maria Bonnicks hvilket dog ikke skyldtes manglende naturlige gaver, men at hun endnu ikke var katekumen²².

Johannes Rüde mestrede til fulde kunsten at lukke det ene øje når pligten overfor menigheden var stærkere end pligten overfor øvrigheden, men i spørgsmålet om eksamen havde pligten overfor øvrigheden tilsyneladende overtaget. Ingen fremmede kom til alters eller fik deres børn døbt medmindre de kunne fremvise skudsmål fra præsten i det sogn de kom fra. Var seddelen borte måtte den pågældende lade sig underkaste forhør i børnelærdommen for at få del i sakramenterne²³.

Reelt set aflagde formodentlig enhver i Vonsild der kunne tilegne sig en smule kundskaber eksamen. I overensstemmelse med Hustavlens påbud havde husstandsoverhovedet pligt til at sørge for at såvel egne som tjenende unge i huset kom til offentlig eksamen når tiden syntes at være inde, en pligt som man levede op til i Vonsild. Udover de statslige præmisser havde provsten i Haderslev Henrik Mikkelsen i et cirkulære af 13. juli 1637 foreskrevet at ingen måtte stå fadder i provstiets kirker »som ikke veed de fem Hovedstykker i Catechismo og ikke veed Grund

i Salighedens Kundskab», og i kirkebøgerne er der ikke indførsler der vidner om at vordende faddere og brudefolk måtte haste-eksamineres²⁴.

Kundskabskrav og undervisning

Som nævnt i bestemmelsen skulle katekumenen aflægge eksamen i børnelærdommen for at måtte deltage i nadveren første gang.

Børnelærdommen var Martin Luthers Lille Katekismus, den tids vigtigste skolebog. Den blev allerede i 1532 oversat til dansk af den senere lutherske biskop Jørgen Jensen Sadolin. Peder Palladius lod den over-

3 ORBIS SENSUALIUM PICTUS

Anledning. Invitatio. Einleitung.

Lære | Mæsteren.
Kom hid / Barn-
stille! I et ad være
vies.

Lære- | Barned.
Hvad et bed / ad
være vies?

M. [Debet] ret-
teligen ad forstaae /
retteligen ad driste
pa / retteli- ad
udtale / aldt bed som
forneiden ret.)

B. Hvo vil lære
mig bed?

M. [Debet] jeg /
med Guds Naad.

B. Hverledes
[bed?]

Magister.
Veni, puer! Disce
lære.

Discipulus.
Quid hoc est: fa-
pere.

M. Recte intel-
ligere, recte agere,
recte eloqui omnia,
quæ necessaria,

D. Qvis me docet
hic hoc?

M. Ego, cum

DEO,

D. Quomodo?

Der Lehr-Meister.
Komm her / Knab!
Lernetuug sein.

Der Lehr-Knab.
Wasist das i tug
sein.

M. Recht ver-
stehen / recht thun /
recht auftreten alles /
was nöthig ist.

L. K. Wer wird
mich das lehren?

M. Ich mit Gottes
hilff.

L. K. Welcher Ge-
stalt?

M. Jeg

DANO-LATINO-GERMANICUS.

M. Jeg vil lære
dig igiemmel aldt
Ting: jeg vil viese dig
aldt Ting: jeg vil næg-
te dig aldt Ting.

B. Eet! Jeg er til
rede. For mig i Guds
Naad.

M. For aldt Ting
for du ad lære de
[første og] saastbige-
ste i gode / af hvilke
deud Mændeskelige
Tale er sammelsat:
som [en Deel] les-
vendes reatur ved ad
giøre / og din Tungge
sand og æstelige / og
din Hand sand og
male.

Der æfter vilde vi
gaar ud i Verden / og
vise aldt Ting.

Der haster du et
lesende og lydbende
de a, b, c.

M. Ducam te per
omnia: ostendam ti-
bi omnia: nomenabo
tibi omnia

D. En! adsum! duc
me in nomine DEI.

M. Ante omnia
debes dicere nomini-
ces suos, ex quibus
sermo humanus con-
stat:

quos animalia sci-
unt formare, & tua
lingua scit imitari, &
tua manus potest
pingere,

Postea ibimus in
mundum, & specta-
bimus omnia,

Hic habes vivum
& vocale Alpha-
betum,

L. M. Ich will dich
führen durch alle Din-
ge: ich will dir zeigen
alles: ich will dir be-
nennen alles.

L. K. Stillest du bin
ich! führe mich in
Namen Gottes.

L. M. Vor allen
Dingen mußt du ler-
nen die höchsten
Stimmen / in welchen
die menschliche Rede
besteht:

welche die Thiere
wissen abzuheben / in
deine Zunge weiß
nachzuahmen / und
deine Hand fast mah-
len.

Darnach wollen
wir gehen in die Welt:
und wollen beschauen
alle Dinge.

Hier hast du ein le-
bendiges und stimm-
bares a, b, c. [Al-
phabet.]

VOCABULARIUM INVITATIONIS.

I. Declinabilia.

En [Lære-]Mæster / Magister,

stri, hic, der Lehr-Mæster.

et Barn / Puer, hic, der Knab.

et terre- [Schule-] Barn / seu
Lære-tægt! Discipulus, hic,

der Lehr-Knab.

hvo haab i quæ, quæ, quid, vel
quod! culus: vor / welch / was!

ei: hvor / et hvort / omnia, ne,
ein: so: weder,

[altre] somer, mia, [pluraliter]

alt, alle.

denb / bed / som et forneden / no-
cellarius, a, um, nödtig.

jeg / mig / ego, mei, ich / mich.

en] Gud / Deus, ei, hic, des
Gott.

denbne / bette / hic, hæc, hoc,

hujus, hieser / hieser / hieser.

du / dig / Tu, tui, &c, du.

A 2

et

Invitatio. Efter Johan Amos Comenius' »Orbis Sensualium Pictus« i den danske udgave fra 1672. - Bogen er et meget fint eksempel på ramismens filosofi. Systemet med illustrationer gør det ikke blot muligt at give sand viden indenfor alle kundskabsfelter, men sikrer barnet en effektiv og lystfyldt indlæringsproces. »Orbis Sensualium Pictus« blev et foregangsværk i lærebogslitteraturen på grund af billedbrugen og den encyklopædiske opbygning, og også fordi Comenius lod teksten gå parallel på latin og modersmålet. Afskaffelse af latinen til fordel for modersmålet var et af punkterne i forbindelse med skiftet fra den katolske til den evangelisk-lutherske lære i 1536.

sætte igen i 1538 og kalder den i sin Visitatsbog for børnelærdommen som degnene skal undervise ungdommen i²⁵.

Katekismen bestod dengang af De ti bud, Trosbekendelsen, Fader-
vor, Om dåben og Om nadveren. Efter disse fem hovedstykker fulgte anvisninger på »hvorledes en husfader skal lære sin husstand at holde morgen- og aftenbøn« og »at bede før og efter måltid«. Endelig fulgte Hustavlen, den samling bibelsprog som Luther føjede til sin Lille Katekismus under titlen »Die Haustafel etlicher Sprache für allerlei heilige Orden und Stände«. Skriftordene, der i overensstemmelse med tre-standslæren er ordnet i tre kategorier, skulle minde enhver om sine pligter, naturligvis under hensyn til stand og stilling, og slutter med rimet: »Når hver sit skriftord lære vil, da står det godt i huset til«²⁶. Alt dette krævedes bekendt før katekumenen kunne aflægge eksamen.

Den konfirmationsforberedende undervisning foregik ikke som nu. Intet tyder i hvert fald på at den fandt sted hos præsten udenfor kirketid. Der findes kun ét eksempel på at Johannes Røde trådte til med den form for undervisning²⁷, og der er intet i tillysningsbogen som blot antyder indkaldelse til konfirmationsforberedende undervisning, hvilket kunne forventes i betragtning af de mange gange han fra prædikestolen måtte bede menigheden om at holde deres børn i skole²⁸. Men han katekiserede formodentlig med hele den tilstedeværende menighed, børnene inklusive, hver eneste søndag i kirken efter gudstjenesten. Om degnen, hvis opgave det var at give katekismusundervisning to gange om ugen, opfyldte sin pligt er mere usikkert; det afhang ikke af ham alene, men af om børnene og de unge mødte op²⁹.

I skolen stod børnelærdommen også øverst på listen over det børnene skulle lære.

Det er uvist om der var skole i Vonsild allerede i 1500- årene, således som forordningen fra 1544 om skoler i landsbyerne bestemte, men der var i første halvdel af 1600-tallet. Af nekrologerne i kirkebogen fremgår det at den blev frekventeret af nogle, men ikke af alle. Det samme gjaldt i øvrigt skolerne i de omliggende landsbyer som nogle af Vonsilds beboere var født og opvokset i. Skolen trængte sig heller ikke på. Johannes Røde har i hvert fald skrevet i nekrologen om Paul Sørensen, der var født 1615 i Seested, at »hand bleff opdragen i Guds fryct oc mundeligen undervijst i catechismi lærdom, saa som dend tijd schole-
gangen icke saa hart bleff drefven paa, dissverre!«³⁰.

Johannes Rødes suk var ikke uberettiget. Af de 33 mænd der var født før han tiltrådte embedet som sognepræst, og som døde i Vonsild i hans embedstid, havde bare 14 gået i skole. Kun én af dem omtales som værende af fattige forældre; han havde gået i skole et halvt år. For kvin-

dernes vedkommende stod det dårligere til. Blot otte af 38 havde gået i skole, og de kom alle sammen fra bedrestillede hjem. Yderligere fire kvinder var efter alt at dømme blevet undervist privat; blandt dem var et par præstedøtre³¹.

Tidens pædagogiske idéer tilsigtede at barnet skulle begynde at modtage undervisning tidligt i livet. Derfor kan det først og fremmest tilskrives to årsager at de fleste kunne opfylde eksamenskravene til trods for den sparsomme skolegang.

Den første årsag var at selv om det var vigtigt at kunne læse så var læsekyndighed ikke nogen betingelse for at tilegne sig børnelærdommen. Den der ikke kunne læse indenad kunne nemlig som regel læse udenad; udenadslære var dengang en anerkendt pædagogisk metode³². Ved degnens pligtundervisning i børnelærdommen sagde han for, og børnene sagde efter. Præsten anvendte samme metode når han katekiserede i kirken i forbindelse med prædikenen. Det vil sige at læreren stillede spørgsmål og gav indledningsvis også svaret, som eleven så lærte udenad³³.

Den anden og måske vigtigste årsag var at hjemmet spillede en afgørende rolle i børnenes undervisning.

Det var husfaderens pligt at lære sin husstand katekismen. Dens fem hovedstykker og tillægget var alle indledt med overskriften – f.eks. »De ti bud« – efterfulgt af ordene: »således som en husfader letteligt skal lære sin husstand dem«³⁴. Hustavlen skulle indøves på samme måde; i standssamfundet var det vigtigt at enhver kendte sin plads i samfundshierarkiet, ja så vigtigt at det hørte med til bispevisitationen at kontrollere om menigheden kunne den. At dette også skete fremgår f. eks. af biskop Hans Mikkelssens dagbøger. I 1636 skrev han den 14. juni: »Vindinge Kirke; den voksne ungdom var godt undervist bortset fra bønnerne og hustavlen. Dette befalede jeg, at de skulle lære samtidig. Præsten havde undervist dem ...«. Den 15. september: »Frørup Kirke, nogenlunde; præsten tilsagde sin flid. Dernæst Ørbæk, ikke dårligt; substitutten lovede, at han ville være omhyggelig med undervisning i, hvad der fattedes i bønnerne, hustavlen og spørgsmålene«. Og den 17. september: »Hellerup Kirke; de kendte ikke bønnerne og hustavlen. Dernæst Søllinge; her blev sognefolket i kirken, og derfor blev de dadelte; børnene viste deres forsømmelighed. Her var behov for forbedring«³⁵.

Den der ikke hørte ordentligt efter i hjem, kirke og skole når hustavlen blev indøvet kunne dog helt indtil begyndelsen af det 20. århundrede erfare sin høje eller ringe stand ved søndagskirkegangen; den forordnede udlejning af stolestaderne gav nemlig regler for hvem der havde

tilladelse til at eje hvilken stol i kirken. Den øverste stol nærmest alteret var naturligvis finest. Menigheden gik desuden til alters efter rang hvilket fremgår af indførslerne af altergæsternes navne i kirkebogen³⁶.

Den ramisme-inspirerede pædagogik

I tiden omkring 1600 var ramismen en af de vigtige videnskabelige og pædagogiske reformbevægelser. Den havde navn efter den franske filosof Pierre de La Ramée eller Petrus Ramus som han kaldte sig. Ramus troede på metode, alt måtte ske i en vis orden. Hans pædagogik repræsenterede træk fra humanismens syn på hukommelsen som fik konsekvenser for både datidens og eftertidens skoler i form af udenadslære eller hukommelseskunst. Han var desuden positivt indstillet til modersmålet som undervisningssprog.

Inspirationen fra Ramus kom til vort hjemlige lærdomsmiljø ad to veje. Dels via Ramus' personlige bekendtskab med Tyge Brahe og Arild Huitfeldt, dels via tyske højskoler og universiteter.

Sjællands biskop Hans Poulsen Resen tog omgående Ramus' synsmåde til sig og udgav i 1610 »Den liddle Logices Begyndelser«, den første lærebog for latinskolen som tog modersmålet i anvendelse som undervisningssprog. Af større interesse i nærværende sammenhæng er det imidlertid at Resen i 1627 udgav en katekismusforklaring: »Om Børnelærdoms Vizitation i almindelighed Oc om eenfoldige Skriftemaal med nogle nyttige Spørsmaal der hos«. Den blev også udarbejdet ifølge ramismens metodelære og syn på hukommelsen³⁷.

I årene 1628-31 udkom så »Informatorium der Mutterschul«, skrevet af teologen Johan Amos Comenius³⁸. Comenius var en af tidens førende pædagoger og stærkt præget af ramismen. Bogen, der er en anvisning på hvordan børn burde opdrages, blev sandsynligvis årsag til at han må regnes blandt dem der fik betydning for at Ramus' pædagogiske idéer kom til at spille en rolle udenfor latinskolens sfære³⁹.

Comenius anbefalede at barnet skulle tilbringe de første seks år »i moderens skød«, dvs. i hjemmet. Når det havde nået 2-årsalderen skulle det begynde at lære at synge og bede borbøn; derefter morgen- og aftenbøn, så Fader Vor, Trosbekendelsen, og til sidst – når det havde nået 6-årsalderen – De ti bud. Han plæderede tillige for at opdragelsen skulle vare »den hele barndom og ungdommen med indtil mandsalder, dvs. 24 år«, og at de seks år i hjemmet efterfulgtes af seks år i fælles købstads- eller landsbyskole, seks år i latinsk skole og seks år i højere skole eller universitet⁴⁰.

Comenius i Vonsild

Nekrologerne i Vonsild kirkebog viser at Comenius' anvisninger må have været kendt og blev fulgt. F. eks. hedder det i nekrologen om den 4-årige Catharine Dorothe Hansdatter, begravet den 5. december 1694, at hun efter dåben »siden med flid [blev] opdragen, oc i opvexten, saa vijt som hendis alder kunne fatte, til bønnen oc Guds fryct anvijst«. Gud havde bl.a. givet hende så god en forstand at hun havde indsigt i alt og kunne tale fornuftigt »fast ofuer barneforstand ... Det sal. barn haffde altid lyst til at bede ... oc mod det sidste bad hun hendis fader, hand vilde læse for hende den h. bøn, Fader Vor, paa tydsk« hvilket han gjorde ifølge Johannes Råde⁴¹. Den 4-årige var således nået til Fader Vor, det korrekte midtvejsmål ifølge Comenius, og var tillige to-sproget.

Den 9-årige Caren Laurs Toniussens datter, som døde i Vonsild sommeren 1689, levede også op til Comenius' målsætning, ja sprængte vel alle rammer, for om hende hedder det: »Der hun fick de aar oc det alder, at hun kunde forstae sig paa skolegang og lærdom under Guds fryct, haffde hun strax mood til lærdom og fattede snart hendis læsning i alle slags bøger, kunde hendis catechismum med udtydning og spørsmåaler, saa oc schrifte-, morgen- oc aftens-bønner, til- og frabordtz, begynte at schrifve en good læslige haand oc schrift, oc for alting haffde hun en ugemeen lyst og stemme til sangen, øfvede sig i andæctige psalmer oc loffsange ...«⁴².

Den 64-årige Caren Jising, født 1622 i en halvgård i Vonsild, død og begravet i Vonsild den 28. juli 1686, havde sikkert lært at læse udenad i hjemmet og ved katekisationen i kirken. Hun boede hos forældrene indtil hun blev 17 år, »blev vel opdraget sammen med to brødre og undervist i besvarelse af spørgsmål, således at hun værdigt kunne gives adgang til nadveren«. Senere lærte hun vævning som hun ernærede sig ved indtil sit giftermål med Peder Thomsen fra Vonsild. Om hendes brødre havde gået i skole er uvist. Gården var brudt ned da Johannes Råde skrev fortegnelsen over sognets indbyggere i 1697, og derfor anførte han ikke navnene på dem der tidligere havde beboet stedet. Da faderen, Niels Nissen, døde i 1639 var enken og børnene blevet »trøcket fra stædet«, og kun Caren vendte såvidt vides tilbage til Vonsild⁴³.

Jesper Clausen, sognefoged i Vonsild 1682 og første gang gift med den lavadelige Maren Matts Hacks fra Ødis, havde fået en hel anden undervisning. Han var født i Hejls 1642 og var af god familie; »da hand var noget voxen« blev han sendt til moderens forældre i Stubbæk ved Aabenraa hvor han gik i tysk skole i nogle år, formentlig i Den lærde Skole⁴⁴.

Det var således i vid udstrækning ved dag efter dag at høre faderen

eller moderen synge en salme, fremsige morgen-, aften- og bordbøn og læse indenad eller udenad af katekismen at børnene lærte børnelærdommen, og de voksne i husholdet holdt deres kundskaber i samme vedlige.

Når Comenius' anvisninger om barnets opdragelse blev omsat i praksis i løbet af kort tid, må forklaringen være at noget af det som Comenius anså for at være målet med opdragelsen: tro, gudsfrygt, høviske sæder og kendskab til sprog og de frie kunster, var kendte størrelser. Sjællands første biskop efter reformationen Peder Palladius pålagde allerede dengang forældre at de skulle tage deres børn med i kirke »at di kunne betiden vænnes til Gudsfrygt«, også de børn der var så små at de måtte sidde på moderens skød. Senere skulle børnene sendes til sognets degn et par gange om ugen for at lære den rette tro og hvad der var sømmeligt. De drenge som »lære vel ... hvad Degnen lærer dem, og de vil have Bog og vil til Skole, naar I spør dem ad« skulle sendes i den nærmeste købstadsskole; dette overgik dog kun et fåtal. Piger »kunne siden læmpe og gøre anden Helligdags=Gerning« og selv læse »de ti Budord, Troen og Fadervor« hver eneste morgen og aften⁴⁵.

Skolevæsenet i Haderslev provsti

Tre år efter at konfirmationen var blevet indført foretog Stefan Klotz sin første visitats i Haderslev provsti. Han havde først og fremmest sin opmærksomhed rettet mod skolevæsenet. I sin visitatsberetning af 16. juli 1649 skrev han at oprettelsen og opretholdelsen af gode skoler på landet var en hovedopgave i forlængelse af konfirmationens indførelse fordi »die Schulen gleich alss grundtseulen aller Gottsehligkeit sein, undt die Prediger an dem Einfeltigen Bawer Volck auff dem Lande mit Predigen Undt Examiniren Vergeblich Arbeiten wo sie ihren Catechismus zuvor nicht in der Kinder Schulen gefasset«. Præsterne burde derfor tilskynde til stadig skolegang enten med det gode eller ved at nægte unge der ikke kunne børnelærdommen deltagelse i nadveren eller ægtevielse.

Han anbefalede at der skulle ansættes en sogneskoleholder i hvert sogn, og at lejede skoleholdere kun burde tillades i landsbyer der lå mindst en halv mil fra kirken. Sogneskoleholderne skulle have »noget vist«, nemlig 1 skæppe korn pr. bolsmand og 3-4 skilling pr. kådner, som alle sognets beboere skulle bidrage til under trussel om udpantning, uanset om de havde børn eller ej. Endvidere mente han at det vil blive nødvendigt at bygge skolehuse, og at præsten hvert kvartal holdt eksamen med skoledrengene; bestemmelsen gjaldt ikke for piger. Fattige drenges skolepenge skulle med provstens samtykke betales af kirken. Endelig burde skolebørn i sogne hvor der slet ikke blev talt tysk

lære den danske katekismus og ikke den tyske. Den sidstnævnte bemærkning var egentlig overflødig, for kirke- og skolesproget var dansk i de kongerigske sogne i provstiet i modsætning til embedsmandssproget der var tysk, og den for gudstjenesten nødvendige litteratur – bibel, agende, salmebog – var den samme som den der blev anvendt i Kongeriget⁴⁶.

I forlængelse af Klotz' indberetning nedsatte kongen den 30. august 1649 en kommission bestående af Klotz og amtmand Cai von Rehefeldt der skulle tage stilling til Klotz' forslag. Kommissionens betænkning, som bl.a. indeholdt Klotz' skoleforslag, blev godkendt og offentliggjort den 29. august 1650.

Allerede året efter klagede provsten i Haderslev Bonaventura Rehefeldt imidlertid over at det var umuligt at få oprettet særlige embeder som sogneskoleholdere. I de små sogne kunne en sådan ikke leve af de bidrag der var fastsat i forordningen, og i de store sogne nægtede de bønder der boede langt fra kirken at svare afgift til både en degn, en sogneskoleholder som de ikke havde gavn af, og en skoleholder i deres egen landsby. I Haderslev var det dog ikke uden videre muligt at kombinere degne- og skoleholderembederne fordi latinskolen i Haderslev, ligesom latinskolerne i Kongeriget, havde ret til at besætte degnestillinger i sogne der lå inden for en radius af 2 mil fra byen med løbedegne; i praksis gik man endnu længere ud. Provst Rehefeldt gjorde gældende at løbedegne-institutionen både skadede disciplenes studier og i høj grad var medvirkende til skolevæsenets forfald på landet fordi de forhindrede oprettelsen af kirkeligt kontrollerede skoler. Han bad om dens afskaffelse så at degne- og sogneskoleholderembederne kunne forenes.

Den 20. august 1651 blev det besluttet at der i hvert sogn skulle beskikkes en sædedegn der tillige skulle holde skole⁴⁷.

Forsøg på et billede af skolevæsenet i Vonsild

Der var skole i Vonsild så tidligt som i første halvdel af 1600-årene, og på baggrund af nekrologerne, altergangslisterne og notaterne i tillysningsbogen lader det sig gøre at få et indblik – beskedent ganske vist – i sognets skolevæsen⁴⁸. Trods Johannes Rüdes tidligere omtalte suk over skolen før hans tid så viser det følgende dog at skolegangen heller ikke blev »drefven saa hart paa« i de første 20-30 år af hans embedstid uagtet de statslige stramninger.

Før Johannes Råde blev sognets præst, holdt »den gamle degn Laurs Mathsen« skole i Vonsild⁴⁹. Han var degn i Vonsild-Dalby i 36 år og blev efterfulgt af sin søn Tonius Laursen Degn der holdt skole i Hans

Huggers gård⁵⁰. Noget kunne tyde på at der var tradition for degneskole i Vonsild, og at denne tradition fortsatte i Johannes Rüdes embedstid, men som sogneskole med skoleholder.

I perioden 1680-1698 holdt Henrich Schrøling, g. m. Johannes Rüdes søster, skole. Efter alt at dømme en privat skole i »sit eget hus«, dvs. i det hus han boede i, men som hørte under Jess Andersens »liiden gaard«. I indbyggerfortegnelsen betegnes svogeren som »en gammel afdanket corporal, som holder skole, og er læm læsst«, en anderledes omtale end den der blev ham til del da han døde⁵¹.

Der blev holdt degneskole i sognet både før, samtidig med og efter Henrich Schrølings skole. Af skolemestre før og eventuelt samtidig med Henrich Schrøling kendes fem: Morten Matthsen Hack, Anders Persen, Paul Læck, Matths Matthisen og Jens Benditsen eller Bennitzen.

De tre førstnævnte omtales i 1689 i nekrologen om Jeb Nissen, født 1664 i Styding sogn vest for Haderslev. I 1669 flyttede Jeb Nissens forældre til Vonsild, hvor de »i opvæksten holdt ham til schole under sal. Morten Hack, Anders Persen og Paul Læck, der han hos dennem lærte saa meget ...«⁵².

Det er uvist hvornår disse tre mere præcist holdt skole i Vonsild, men de var formentlig skolemestre i den anførte rækkefølge. Morten Matths Hack var uden tvivl broder til Jesper Clausen Bruns kone Maren Matthsdatter Hack, f. i Hjerndrup, dvs han var af god familie. 3. søndag i advent 1676 [den 17. december] var han blandt fadderne ved Knud Nissen og Lene Pedersens søn Niels' dåb, men var på det tidspunkt forhenværende skolemester i Vonsild. Det har ikke været muligt at identificere barnets forældre; de var formentlig udensogns og må have været af stand. Barnet blev båret af Valborg Rüde, holdt over dåben af sognepræsten i Tyrstrup Lago Ivarsen, fadderne var fine og deres antal stort: »Hans Jacobsen av Straarup, Ebbe Pedersen af Bogskow, Hans Nijssen av Fastrup, Morten Matthsen Hack af Hierndrup ... Maria Raffinn samt Elsebe Erichs vaare faddersker«⁵³.

Anders Persens skoleholdertid i sognet kendes heller ikke. Han optræder ikke i kirkebøgerne hverken med egne børn over dåben eller som fadder.

Hvornår Paul Læck blev skolemester i Vonsild er også uvist. Han havde ikke selv børn i kirke, men omtales i kirkebøgerne tre gange da han stod fadder ved barnedåb, nemlig den 10. oktober 1675, den 16. april 1676 og den 1. april 1677⁵⁴. Han forlod formodentlig embedet senere på året [1677] i forbindelse med skiftedag – Mikkelssdag – for at overlade det til Matths Matthisen. Sidstnævnte er nemlig indskrevet som fadder ved en barnedåb den 10. februar 1678⁵⁵.

Matths Matthisen holdt ud længe selv om vilkårene ikke synes at have været tillokkende. Ifølge tillysningsbogen meddelte Johannes Røde den 30. juni 1678 fra prædikestolen at provsten fra Haderslev ville være til stede »oc ofverhøre ungdommen deres catechismum« førstkommande lørdag kl. 8. Forældre og skolemester blev indprentet at sørge for at børn og tyende kunne lektien, og at de kom »til rette tid i kircken oc lade vort geistlige ofvrighed see deres opliusning oc troens kundskab, hvordann vi heri meenigheden læres oc lefve christelige«⁵⁶. Før lørdagen oprandt måtte han dog formane de forældre »som hafve smaa gaunløse skolebørn oc saa uflitig lade dem gae i skole, at de udi 8 dags hiemblifvelse forglemmer, hvad de udi forrige 8 dage lært hafve« at de skulle lade børnene komme i skole, ikke blot om helligdagen, men fem dage om ugen, for ikke at svække skolemesterens løn og ophold. »Værer icke saa vedholden ved den skilling, thi den fae I udi børnenes lærdom med Eder aff verden i himmelen oc er Eders beste skatt«, lokkede han⁵⁷.

Om provstevisitatsen forløb tilfredsstillende fortæller tillysningsbogen ikke noget om, og provstens egne notater findes ikke bevarede fra perioden, men både den 18. august og den 17. november samme år måtte Johannes Røde gentage sin formaning om at børnene skulle i skole og skolemesteren have sin løn. I november forsøgte han endog at friste med at skolemesteren på egen bekostning havde sat skolestuen i stand; »Eders anden næring oc skatt, I skulle udreede forgaer«, sluttede han, »men den lærdom I vender paa Eders børn er uforgængelig oc blifver i evighed«⁵⁸.

Det nyttede dog alt sammen ikke noget. Den 15. januar 1679 meddelte han fra prædikestolen, at »de bymænd, der hafve haftt børn I aars tid udi Peder Jahns bohls i skole, ville en dag gaa sammen oc legge ofrer, hvad hvert barns lodd til husleye kand være paa det Peder Juler kand fae hans husleye«. Det vil sige at der på det tidspunkt blev holdt skole i et lejet lokale i den »boelse i gaarden« som hørte under Lawe Andersens »liden gaard« og var beboet af Peder Eriksen Juhler⁵⁹.

Trods vilkårene holdt skolemester Matthisen stand; den 13. juli 1679 blev der nemlig lyst 1. gang til ægteskab for »ærlig, act oc velforstandig karl Matths Matthisen aff Hadersleben velbestillet læse-, skriff- oc regnemester for voris ungdom i Wohnsziel som brudgom sampt erlig, dydig oc Gud fr. pige Maren Nijss d. aff Synderballe i Hoptrup sogn som brud«⁶⁰. I november måned måtte han dog anmode Johannes Røde om at bede menigheden – »saa mange som hafve skolenæm børn« – om at møde op for at forhandle hans løn »æffterdi de ikkun saa faa oc tynde komme til skolen«⁶¹. Dette tyder på at skolemesteren ikke fik den løn han havde krav på ifølge skoleloven, og at han nu måtte være mere påholdende; han var jo også blevet familieforsørger.

Året efter må Matths Matthisen have opgivet skolen i Vonsild, for i oktober 1680 forkyndte Johannes Rüde fra prædikestolen at den nye skolemester var ankommet, men nævner ikke hans navn. Det kan have været svogeren selv om Henrich Schrølings skole tilsyneladende var en privat skole, men set på baggrund af tillysningsbogens oplysninger og sognets traditioner var det sandsynligvis en anden.

Den nye skolemester fik ikke en bedre skæbne end den afgåede. Fra prædikestolen måtte der fortsat gang på gang formaneshes til skolegang og betaling af skolemesterens løn. I maj 1681 truede Johannes Rüde med øvrigheden fordi forældrene holdt børnene hjemme om sommeren. I november blev de holdt hjemme på grund af kulden, og de der kom havde ingen brænde »men mae sidde oc fryse, saa oc skolemesteren«; fik skolemesteren ikke flere elever kunne skolen end ikke give ham til brødet⁶². En uge senere lød det fra prædikestolen at der »her i meenigheden befindes 33 børn, der er voxne til skolegang, nemlig ...«, og så nævnte Johannes Rüde navnene på de 33 børn. Skolemesteren skulle »hafve hans ugspenge, enten de sende dem i schole eller icke, oc mae de forældre der icke ville deris børn lade gae i skole, være tiltænckt at jeg dem fortegnet vil hans højgræfvelige naade tilsende, at de skulle derfor til brøde vorde satt som uchristelige forældre«. Endvidere skulle hver husstand, »saavel landebohl som gaardemænd«, levere et læs brænde til skolen så børnene kunne holde varmen, ligesom der skulle erlægges 1 skilling for hvert barn »til vindveer i kammerset«⁶³.

Dermed var det ikke slut med formaninger og trusler. Men de nyttede intet, og i september 1682 gav også denne skolemester op, tilsyneladende uden at have fået sin løn⁶⁴.

Månedens efter forkyndte Johannes Rüde at »Jürgen Skolemester tilbiuder skolen at anrettet igien oc skal sin fljyd med tilsuun bevijse, at det icke ved ham skal fattis«⁶⁵.

Jørgen Hansen Skolemester flyttede til Vonsild med kone og i hvert fald et barn og gik strenge tider i møde. Nogle uger senere måtte Johannes Rüde nemlig oplæse følgende før søndagens gudstjeneste: »Effterat for mig stoert klagemaal andragis, hvorleedis at kirckens rente, som oc Hadersleff skoel- oc armepenger aff mange saa urictig betalis, der dog same æffter udgiffne haandschrieffter ufeilbaar om s. Michals dag forfalde: saa paamindis hermed alle de, som hafve kirckens skoel- oc armis penger paa deris gaarde staende, vel meenendis, at de afflegge renten i det seeniste mod Mortens dag. Kirckens rente til kirckevergen, Haderschleff kirck- oc skoelpenger enten til h. prousten self i Hadersleff eller til hospitals forstander, oc skoelpersoner, dem same penger ere anvijdsde. Hvo som æffter Mortens dag icke har betalt, den skal med ryters exce-

cution vorde belagt, oc dersom en ryter icke kand hielpe saa skulle 2 eller 3 komme, hvoræffter alle de som ere skyldige hafve sig at acte oc for skade at tage vare, æffterdi man icke vil længre see giennem fingre med de onde betalere, men mae bruge strengheden æffter kongelige befalning. Datum Hadersleff den 10. octobr. 1682«⁶⁶. Det vil sige at sognets beboere blev afkrævet bl.a. skolepenge som ikke kom deres egne børn tilgode.

Jørgen Hansen kom til at kæmpe lige så hårdt for sit brød som hans forgængere havde måttet. Det kneb fortsat både med at få forældrene til at sende deres børn i skole og med betalingen. I november 1683 »bleff anfordring giord, om den forrige skolemesters Jørgen Hansens fortiente lønn oc skolekorn effter contracten med hannem til ao. 83 om paske«. De der skyldte ham korn »udi 3. aar« var Jørgen Rasmussen, Laurs Pedersen, Hans Pedersen, Jess Rasmussen og Jess Lauritzen, mens de »som effter contracten icke haffve sendt deris børn i skole« var: Jørgen Rasmussen, Laurs Pedersen, Matz Pedersen, Jens Sørensen, Jens Hansen, Jess Rasmussen, Jess Lauritzen og Anders Ifversen – ét barn hver⁶⁷.

I løbet af 1686 forlod Jørgen Hansen Vonsild, knap fire år efter at han var kommet. Tirsdag den 2. februar, Kyndelmisse dag – eller »In Ferijs Purificationis Mariæ« [Mariæ Renselsesdag] som Johannes Røde skrev i kirkebogen – var han til alters med sin kone i Vonsild kirke for sidste gang⁶⁸. Da der var pligt til at gå til alters mindst to gange om året, må han have forladt sognet og skolemesterembedet ved sommertide. Forklaringen var uden tvivl den sædvanlige; han kunde, som Johannes Røde skrev en af de mange gange den manglende interesse for skolegangen måtte påtales fra prædikestolen, »icke lefve af lufften, ej holde sig deraff at læse for 2 eller 3 børn«⁶⁹. De børn der passede deres skole efter loven gik der i tre vintre⁷⁰.

Meget tyder på at Jens Benditsen eller Bennitzen blev Jørgen Hansen Skolemesters efterfølger. Han beklædte i hvert fald skolemesterembedet i nogle år samtidig med at Henrich Schrøling holdt skole, formentlig lidt før og lidt efter 1690⁷¹.

Omkring år 1700 havde sognet en skolemester der hed Christian Pedersen⁷².

Den der var skolemester i Vonsilds degneskole beklædte ikke samtidig embedet som kirkedegn hvilket Johannes Rødes nekrolog om degnen Matths Jensen vidner om. Matths Jensen, der for øvrigt var gift med Johannes Rødes søster Ingeborg Hansdatter Rüdin, fik »bestillings breff« på degneembedet i Vonsild den 11. november 1664 og beklædte embedet til sin død den 26. april 1685⁷³.

Det billede kilderne har givet mulighed for at tegne af skolevæsenet i

Vonsild er langt fra fyldestgørende og sikkert heller ikke helt sandfærdigt. Det står i hvert fald i skærende kontrast til Johannes Rüdes rosende omtale af sognebørnenes kundskaber i nekrologerne, medmindre altså de var blevet særdeles godt undervist i hjemmene. Det kan måske i den forbindelse være nyttigt at erindre sig det gamle ord: »Man taler ikke ondt om de døde«!

Dies viridium – tilbagevendende konfirmationsdag

1646-bestemmelsen fastsatte ikke særlige konfirmationsdage. Eksaminationen og den efterfølgende konfirmation og første altergang kunne finde sted den hvilken som helst dag i løbet af året. I Vonsild blev der da også afholdt konfirmation både flere gange om året og på alle tider af året i perioden 1685-1708, jf. skema 3. Men altid på søn-, hellig- eller helgendage, for den skulle foregå under menighedens overværelse.

En dag var dog fast tilbagevendende konfirmationsdag: skærtorsdag. I perioden 1688-1706 blev der hvert eneste år – undtagen i 1690, da ingen aflagde eksamen i kirken men én i sygesengen, i 1695 og i 1704 – holdt overhøring, konfirmation og efterfølgende første deltagelse i nadveren netop den dag. Dette er interessant fordi valget af Skærtorsdag må betragtes som en sidste reminiscens af den katolske firmelse og viser hvor tæt de evangelisk-lutherske ritualer stadig fulgte de katolske.

Skærtorsdag – renselses(tors)dag – havde i middelalderen tilknytning til altergangen⁷⁴. Dagen betegnes på latin både *dies viridium* og *dies competentium*. Grækerne kaldte den den hellige og store torsdag, tyskerne Gründonnerstag, jf. betegnelsen *dies viridium* [dagen da nye grønne spirer kommer frem], mens betegnelsen *dies competentium* henviser til at katekumenene den dag aflagde trosbekendelsen. At farven grøn i den kristne kunst er symbol på håb og vækst, de udvalgte farve, peger på dagens sammenhæng med den første deltagelse i nadveren, den dag de unge begyndte et nyt liv ved at træde »ind i de udvalgte rækker« gennem at have aflagt prøve i kundskaberne i børnelærdommen⁷⁵.

Skærtorsdag var endvidere en af *dimmeligens triduum sacrum*, dvs. en af de tre dage i ugen før påsken der var viet til Jesu lidelse og død, samt den dag da penitentes, dem som kirken havde pålagt bod og bestrøede med aske uddrevet af kirken Askeonsdag, igen kunne indtræde i kirken hvis de fandtes værdige⁷⁶. Endelig var Skærtorsdag også den dag da olien, som anvendtes til dåbs- og indvielseshandlinger som f.eks. firmelsen, blev indviet⁷⁷.

onsdag – den dag Johannes Døberens [Herrens forløber] fødsel blev fejret⁷⁹. I 1696 blev der holdt konfirmation på helgenen Skt. Michaels Dag [Mikkelsdag] den 29. september der det år faldt på en tirsdag.

»*Catechumene privatim*« eller »*catechumene publico*«

Ifølge Johannes Rüdes notater i kirkebogen blev eksamen afholdt enten privat eller offentlig.

Den private eksamination foregik i præstegården og formodentlig på en hverdag, for der var næppe tid til den slags umiddelbart før søndagens gudstjeneste når Johannes Råde skulle betjene to menigheder⁸⁰. Den unge modtog så velsignelsen den følgende søndag og deltog for første gang i nadveren. Den offentlige eksamination fandt naturligvis sted i kirken i den samlede menigheds påhør. Katekumenen blev straks derefter konfirmeret og deltog i nadveren for første gang.

I perioden 1685-1702 har Johannes Råde skrevet »privatim« efter navnene på 37 katekumener, ved de øvrige »publico«. Fra og med 1703 er disse anmærkninger udeladt⁸¹.

Oprindelig var det egentlig ikke tilladt at eksaminere de unge under mere private forhold; 1646-bestemmelsen foreskriver at overhøringen skal være offentlig. Indtil Rendsborg-synoden i 1691 skulle den offentlige eksamination, konfirmationen og den første altergang foregå på en og samme dag. Men på en synode, der blev afholdt i Rendsborg i dagene fra den 28. oktober til den 4. november, blev det med hensyn til de børn der for første gang skulle deltage i den hellige nadver besluttet at »so soll das Examen solcher Kinder in der Gemeine, nicht indem sie nun confirmiret und eingeseget werden sollen, sondern in der Wochen nächst vorher angestellt werden, und das theils der Gemeine wegen, dass sie am Sonntage darauf nicht so lange aufgehalten, wie denn geschehen würde, wem beydes Examen und Confirmation zugleich verrichtet werden solte; theils auch der Kinder halben, dass sie ohne Furcht und mit besserer Andacht zum heil. Abendmahl hinzutreten können«⁸². Det vil kort sagt sige at Johannes Råde handlede i modstrid med loven indtil oktober 1691.

Der er dog en nogenlunde entydig forklaring på »den pligtopfyldende« Johannes Rüdes handlemåde. Ved de fleste af de privat eksaminerede katekumener har han anmærket at præstationerne ikke ligefrem var noget at prale af; f. eks. ses bemærkningerne »vide tragione«, »rudes«, »simplex«, »elingvis-ratico«, »mediocriter informatio in catecheticis«. Meget taler derfor for at han overtrådte bestemmelsen for at forskåne de knap så kundskabsrige for at skulle stille deres mangelfulde viden – og

han selv sin afmagt – til offentlig skue. Ved privat overhøring var det nemmere at lukke øjnene for realiteterne uden at menigheden blev direkte delagtiggjort i det.

Det ulovlige private forhør var således en pendant til den måde han mestrede kunsten at være diskret på når en ifølge ægteskabsloven ikke helt ærbar kone holdt kirkegang efter en barnefødsel.

Han tog sig sandsynligvis også betalt for at se bort fra de mindre gode kundskaber efter de samme retningslinier som for den manglende ærbarhed⁸³. Kun ved en eneste privat overhøring, nemlig sognefoged Jesper Clausens datter Elsabes, ses den positive bemærkning »bene docta Catechumene« [godt oplært katekumen]⁸⁴.

Der ses også en klar sammenhæng mellem kundskabsniveau og social baggrund. Bortset fra at velstående mænd som Jesper Clausen lod to af sine børn eksaminere privat, Peder Hack og Ebbe Mogensen hver ét – og det var som nævnt kun det ene af Jesper Clausens børn, der fik den rosende anmærkning »bene docta« – så kom de øvrige privat eksaminerede katekumener ikke fra hverken hel- og halvgårde, men fra sognets mere ydmyge boliger, eller de var tjenestefolk eller uægteskabelige børn⁸⁵.

Efter oktober 1691 slap Johannes Røde for at overtræde eksamensreglerne, for nu skulle ingen katekumener jo mere overhøres i kirken på selve konfirmationsdagen, men en dag i løbet af ugen før.

Kirkebogsføringen tyder også på at han straks rettede sig efter Rendsborg-synodens beslutning, for efter det tidspunkt blev katekumerne ikke mere som hidtil indskrevet i en slags rubrik for sig foran de øvrige altergæster, men ud for forældrenes navne hvis de havde dem med i kirken – det havde så godt som alle indensogns katekumener, også før 1691 – ellers for sig selv og under alle omstændigheder i henhold til den lokale rangfølge.

Men han skrev fortsat »privatim« eller »publico« ud for katekumernes navne, og hele 23 af de tidligere nævnte 37 privat eksaminerede katekumer blev overhørt og konfirmeret efter oktober 1691⁸⁶.

Øvrigheden var ganske enkelt kommet Johannes Rødes praksis i møde. Der stod nemlig ikke noget i bestemmelsen om hvor eller hvilken dag i løbet af ugen forud for konfirmationsdagen overhøringen skulle finde sted. De mindre dygtige katekumener blev derfor fortsat eksamineret i ubemærkethed og de dygtige uden tvivl i overværelse af menigheden ved onsdagsgudstjenesten. Alt var næsten som før.

Ved de offentlige eksaminationer ser det ud som om der har været tale om et bevidst valg af konfirmationsdag, forstået således at gårdmandsbørn ikke nødvendigvis blev konfirmeret sammen med håndvær-

ker-, indsidder- og uægteskabelige børn eller tjenestedrenge og tjenestepiger. Materialet er dog for spinkelt til at der kan drages nogen endelig slutning. Om det i så fald var Johannes Rüde eller katekumenernes forældre der skelede til medkatekumenernes sociale status er et interessant men uløseligt spørgsmål⁸⁷.

Endelig viser altergæsternes navne at næsten alle indensogns katekumener havde forældrene med i kirke, det vil her sige med til alters. I enkelte tilfælde var dog kun moderen med. Der er også eksempler på at tjenestepiger og tjenestedrenge fra andre sogne havde deres arbejdsgever med til alters⁸⁸.

Ritual og forklaring

Den offentlige eksamination og konfirmation skulle foregå efter anvisningen i den slesvig-holstenske kirkeordning fra 1542. Præsten skulle indlede handlingen med en konfirmationsbøn; derefter fulgte eksaminationen. Når den var overstået skulle præsten sige en forbøn, begyndende med ordene »Vi takker Gud af hjertet«, hvorefter katekumenerne skulle opfordres til enkeltvis at sige Ja til forsagelsen og troen og bekræfte dette Ja ved at give præsten hånden. Præsten skulle derefter lægge hånden på hvert enkelt barns hoved og sige: »Den treenige Gud som tilforn i den hellige dåb har antaget dig til sit barn og gjort dig til arving til det evige liv, han vil opholde dig i din dåbspagt indtil din sidste, men salige ende. Han styrke dig i din tro, din sjæl til salighed«. Endelig skulle menigheden synge enten »Kom Helligånd« eller »Nu beder vi den Helligånd«. Konfirmationshandlingen var slut, og katekumenerne skulle gå til alters⁸⁹.

Det var præsten der afgjorde hvilken katekismusforklaring der skulle benyttes. Kirke- og skolesproget var som tidligere nævnt dansk i Vonsild, og den for gudstjenesten nødvendige litteratur var den samme som den der blev anvendt i Kongeriget.

Også i det spørgsmål er Johannes Rüdes notater en vigtig kilde. I nekrologen om Jesper Jørgensens enke Caren Pedersdatter, der var født i Vonsild den 2. juli 1619, skrev han nemlig ikke blot i anledning af hendes begravelse den 12. februar 1689 at hun var blevet godt opdraget og i skolen undervist ved katekismus og læsning af bøger, således at hun kunne udøve sin fromhed efter ritualet i sammenhæng efter den hellige skrift, men også at »naar hun kom i skrifftestolen, da læsde hun alletijd rictig den lange, doct. Resens skriffte bøn aff hans catechisme ...«⁹⁰.

Der er uden tvivl tale om biskop Hans Poulsen Resens ramisme-inspirerede katekismusforklaring fra 1627: »Om Børnelærdoms Vizitati-

on i almindelighed Oc om eenfoldig Skriftemaal med nogle nyttige Spørsmåal der hos«. Resen udarbejdede den i forbindelse med den stramning i katekismusundervisningen der foregik i 1629, og som han stod bag; forklaringen blev benyttet af præst og degn ved katekiseringen⁹¹.

Resens katekismusforklaring blev formentlig efterfulgt af Haderslevprovsten Bonaventura Rehefeldts »Theologica catechetica, oder Vnterweisung zur Gottseligkeit, in Fragen und Antwort also verfasst, dass die Antwort aus Lutheri Kinder Catechismo fället; in Deutscher und Dänischer Sprache«, trykt første gang i 1657 og en af Bonaventura Rehefeldts første embedsopgaver. Dette kan dog ikke dokumenteres ved hjælp af hverken kirkebøgerne eller tillysningsbogen, men burde være en logisk følge af at Vonsild i kirkelig administrativ henseende hørte under Haderslev provsti, og at Rehefeldts katekismusforklaring blev forfattet på såvel dansk som tysk netop med henblik på at fremme konfirmationen i det to-sprogede provsti⁹².

I en fortegnelse over 50 af de bøger som Johannes Rüdes svigersøn og eftermand, pastor Johannes Nissen, efterlod sig ses Trogillus Arnkiels tidligere omtalte ceremonielle vejledning »Christliche Confirmation derer Catechumenen« iblandt disse bøger, men ikke hans katekismusforklaring hvilket ingenlunde behøver at betyde at den ikke blev benyttet i Vonsild. Bogsamlingen omfattede i alt 693 numre hvoraf altså kun 50 titler kendes i dag, og Arnkiels katekismusforklaring blev uden tvivl dengang betragtet som nærmest uundværlig⁹³.

Flidspræmie og overgangsritual

Der er intet der peger på at konfirmationen, således som det senere er blevet tilfældet, blev betragtet som en særlig handling der skulle fejres fordi man havde udmærket sig i kirken i den samlede menigheds overværelse⁹⁴. Det var almindeligt at enhver måtte underkaste sig den i ordnansen foreskrevne prøve i børnelærdommen og skriftebønnen hver gang han eller hun gik til alters eller bestilte dåb hvis præsten ikke havde tilstrækkeligt kendskab til hans eller hendes forudsætninger. Der skulle også aflægges prøve før præsten udstedte skrifteseddel til dem der forlod sognet, ligesom der var krav om forevisning af skrifteseddel fra dem som kom til sognet⁹⁵.

Da konfirmation første gang blev nævnt i lovgivningen i forbindelse med katekisation som adgang til nadveren, dvs. i 1629 for såvel Kongerigets som Hertugdømmernes vedkommende, var der ingen regler om konfirmandernes alder. Heller ingen faste konfirmationsdage og slet in-

gen krav om skolegang, men alene krav om kundskaber. Præsten skulle eksaminere katekumenerne, dvs. »ungdommen«, i forbindelse med den almindelige ugentlige katekisation – eller provst eller biskop i forbindelse med visitationer – og give den der havde tilstrækkelige kundskaber en skrifteseddel som bevis på at han eller hun måtte modtage det andet sakramente: nadveren.

Ifølge Resens »de executione visitationis catechetica« fra 1627 fandt denne eksamen sted præcis som den ordinære katekisation, idet han skrev at katekumenerne – dvs. hele ungdommen – skulle eksamineres »efter Sædvane midt i Kirken« i prædikenens indhold og Luthers Katekismus. »Dersom da Nogle findes at have lært det godt, med Forklaring og Fromheds Følelse«, fortsatte han, »da skal de ikke blot roses derfor, men ogsaa confirmeres med Haandspaalæggelse enten af Superintendenten eller af Præsten, naar Saadanne skulle stedes til Herrens Nadvere«.

Det virker som om det var noget af en tilfældighed hvornår en katekumen blev konfirmeret; var han eller hun ikke tilstrækkelig dygtig eller højtråbende den ene søndag, var han det måske den næste. Konfirmationen synes derfor nærmest at være en flidspræmie til dem der efter præstens individuelle skøn hang i med lektierne, et bevis der skulle opmuntre de øvrige børn til at gå hen og gøre lige så.

At handlingen i Hertugdømmerne efter 1646 blev udvidet med en indvielse – »gleichsam confirmiret und eingesegnet werden« – og foregik efter den slesvig-holstenske ordinans eller agenda af 1542, der i modsætning til den danske ordinans af 1539 indeholdt det ritual som er gengivet i nærværende artikel, ændrer ikke denne opfattelse. De mange årlige konfirmationsdage i Vonsild må snarere siges at bekræfte den, ligesom den kendsgerning at Johannes Røde heller ikke en eneste gang adviserede menigheden om at der den følgende søndag f. eks. skulle være overhøring og efterfølgende konfirmation og altergang⁹⁶.

Beslutningen på Rendsborg-synoden i 1691 gjorde vel dagen endnu mindre festlig. Selv om de godt begavede fortsat havde mulighed for at brillere på kirkegulvet så var onsdag ikke det samme som søndag.

I øvrigt gik onsdags-eksaminationen også af brug; ifølge Ussings Kirkeforfatning blev konfirmationen mange steder adskilt fra den almindelige gudstjeneste i 1700-årene og blev i stedet holdt i præstens hus, i skolen eller i den tomme kirke⁹⁷. Dette var eventuelt tilfældet i Vonsild og årsagen til at Johannes Røde fra og med 1703 ikke mere anmærkede eksamensformen i kirkebogen.

Trods det tilfældighedernes præg der var over konfirmationsdagen så var den en særlig dag. Bestået eksamen gav ikke kun adgang til nadve-

ren, men betød også ret til at indgå ægteskab, ret til at stå fadder ved dåb, og formodentlig også, ligesom den første altergang ifølge kanonisk ret, de øvrige borgerlige rettigheder: pligt til at vidne og for mænds vedkommende ret til at underskrive bindende dokumenter og eje jord og fast ejendom. Kort sagt markerede konfirmationshandlingen at barnet nu trådte ind i de voksnes rækker i juridisk forstand, dvs. at den var et overgangsritual.

Det var næppe udsigten til snarlig trolovelse og ægteskab, der var drivkraften bag indlæringen af børnelærdommen. Fr. II's ægteskabsordinans af 1582, der var gældende indtil 1683, fastsatte ikke nogen lavalder for indgåelse af ægteskab, men fordrede blot i II, stk. 6. at »sammenledis skal icke heller holdis troloufvelse, som sker ... udi nogens umyndige aar ...«, hvilket betyder at lavalder for indgåelse af trolovelse, som dengang var tvungen og lige så juridisk bindende som vielse, var den i kanonisk ret anførte alder: 12 år for pigers vedkommende, 14 for drenge⁹⁸. Disse let opfyldelige krav har såvidt vides aldrig medført at de 12-14-årige trængtes foran alteret, heller ikke før der blev stillet krav om at den offentlige eksamen i børnelærdommen også skulle være aflagt.

Retten til at indgå ægteskab var ikke meget bevendt for den der manglede de økonomiske midler der fordreder for at kunne sætte foden under eget bord, og dem manglede de fleste i den alder. Kun en eneste af Vonsilds indbyggere i Johannes Rüdes embedstid havde indgået ægteskab straks efter at have nået den fordrede lavalder, nemlig Maren Hansdatter, født den 22. april 1641. Den 14. juni 1655 giftede hun sig med den syv år ældre Anders Paulsen, sognets senere navnkundige sognefoged, kirkeværge og sandemand. De var begge to af såkaldt god familie der sikrede sig at børnene indgik fordelagtige ægteskaber⁹⁹.

Den opnåede ret til at stå fadder var uden tvivl meget vigtig; for det var en ære at blive bedt om at stå fadder til et barn ved dåben, og en uskreven pligt som de mere velstående skulle påtage sig over for de fattige uden at blive bedt. Derfor var fadderskab et tegn på anseelse.

Især var de konfirmerede unge piger fra sognets prominente familier ivrige faddersker. Johannes Rüdes datter Christina, født 4. april 1662, var den 8. april 1676 »for første gang æffter hendis communion fadderske«, dvs. fire dage efter at hun var fyldt 14 år. Dermed indledte hun sin lange æra som fadderske og – fra 1681 – som den der bar en stor del af sognets børn til dåben¹⁰⁰. Kirsten, datter af sognets navnkundige sognefoged m.m. Anders Paulsen, stod ikke tilbage for hende. »Der hun var 14 aar ao. 76, da var hun for første Gang til Guds bord, oc stood sig aabenbar i meenheden meget vel i hendis catechismi ofverhørelse, den

4. søndag trinitatis ... Fra den stund har hun med de fornæmste i sognet betient mange børns christendom med vidnisbyrd ved daaben og været fadderske«, skrev Johannes Rude i nekrologen om hende¹⁰¹.

Dette var formentlig en spore for de andre unge i sognet; ritualer der er ens for alle, og det var overhøring og konfirmation teoretisk set, bevirker som regel at ydre tegn kommer til at spille en rolle som symbol på den enkeltes og/eller familiens status¹⁰².

Provst Mikkelsen i Haderslev vidste uden tvivl hvad han gjorde da han den 13. juli 1637 erklærede at ingen måtte stå fadder i Haderslev provstis kirker »som ikke veed de fem Hovedstykker i Catechismo og ikke veed Grund i Salighedens Kundskab«.

Noter:

1. Hans H. Worsøe: Vonsild kirkebog 1659-1708. 1982, s. 339.
2. Kirkebøgerne betegnes som følger:
 Aa1. Indbyggermatrikel og dåbsfortegnelse 1659-1706.
 Aa2. Kirkebog 1685-1694 indeholder samtl. kirkelige handlinger incl. de dødes levnedsløb.
 Aa3. Kirkebog 1695-1698 med indhold som Aa2.
 Aa4. Kirkebog 1698-1703 med indhold som Aa2.
 Aa5. Kirkebog 1703-1708 med indhold som Aa2.
3. E. Hansen: Geschichte der Konfirmation in Schleswig- Holstein bis zum Ausgang der rationalistischen Periode. Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte. 1:6. Kiel 1911, kap. II [især s. 147ff.] s. 183. [Trogillo Arnkiel] Einfältige Catechismus Fragen aus dem Text des Catechismus beantwortet. Zum Gebrauch derer Apenrad. Kirchen. 1693. Christliche Konfirmation Derer Katechumenen Von der Apostel Zeit an biszher Aus der Heil. Schrifft und Antiquität der Kirchen Beleuchtet Von M. Trogillo Arnkiel Probst und Pastoren zu Apenrad. 1693. – Kr. Iversen er i »Sognepræst i Daler Andreas Wedels strid med sin menighed om konfirmation, og gebyrer 1707-09« enig i Emil Hansens konklusion, og skriver endvidere at Arnkiels to fornævnte bøger skulle være blevet anvendt overalt i landsdelen, både i de hertugelige og i de kongelige dele. jf. Sønderj. Årbøger 1984, s. 15, 18.
4. G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Disp. Tønder 1968, s. 66.
5. Ibid. s. 45.
6. Gennembruddet skete formodentlig lige så tidligt i annexsognet Dalby hvor Johannes Rude også gjorde tjeneste.
7. Den romersk-katolske kirkes syv saliggørende sakramenter: dåben, firmelsen, nadveren, absolutionen [boden], ægteskabet, den sidste olie og præstevielsen [ordinationen].
8. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder [KLN]. 1981-82/1956-78, stikordene: konfirmation, kanonisk alder, lavalder.
9. Den kongerigske Kirkeordinans [KO] 1539/1537 og Kirkeordningen for Hertugdømmerne 1542, jf. E. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig=Holsteins. II. Kiel 1938, s. 482f, 492f.; E. Hansen. 1911, s. 13-15.

10. En lignende bestemmelse blev først udstedt for Kongerigets vedkommende den 23.1.1739, jf. Birgit Kaiser: »... ind i de voksnes rækker«. En bog om konfirmationen. 1992, s. 21f.
11. Otto Buurman: Hochdeutsch-plattdesches Wörterbuch. Bd. 6. Neumünster 1967.
12. Frd. om Kristendomsundervisning 1544. i: Kirkehist. Saml. 3.V, s. 153ff, jf. M. H. Nielsen: Fattig-, Skole- og Kirkevæsen i Graasten 1699-1769. i: Sønderj. Årbøger 1933, s. 113.
13. Frd. 14.12.1623, jf. E. Feddersen. 1938, s. 494ff, E. Hansen. 1911, s. 13ff.
14. H. Fr. Rørdam: Danske Kirkelove 1535-1683. I-III, 1883- 1886, III, s. 163. Frd. indgik uforandret i Chr. IV's store reces af 1643 og blev en forløber for både res. i Rendsborg 1646 og for indførelsen af den tvungne konfirmation i Kongeriget i 1736. Hans Poulsen Resen, 1561-1638, teolog og biskop.
15. E. Pontoppidan: Annales ecclesiae danicae. I-IV. 1741-1747. III, s. 787f.
16. Ibid. IV, s. 382, jf. P. G. Lindhardt: Konfirmationens Historie i Danmark. 1936, s. 23; E. Feddersen. 1938, s. 501; jf. Birgit Kaiser. 1992, s. 14ff.
17. Corpus Constitutionum Regio-Holsaticorum, 1749ff., I, s. 247ff., her citeret efter E. Pontoppidan. 1741-1747, IV, s. 382.
18. 2.6.1691, jf. E. Feddersen. 1938, s. 503, E. Hansen. 1911, s. 170ff, 337ff.
19. Gustav Bang. 1976/1906, s. 116. Bangs tal er udtryk for landsgennemsnittet.
20. Hans H. Worsøe. 1982, s. 1-64. Det skal bemærkes at af de 176 konfirmander var 21 udensogns tjenestekarle og -piger. Der kan have været tale om flere; det har f. eks. ikke været muligt at identificere 22 katekumener [Aa2: s. 104 (3), 205 (1), 224 (1), 216-17 (2), 542 (1), Aa3: s. 76 (1), 131 (1), 144 (1), Aa4: s. 75 (1), 206 (1), 210 (1), 304 (1), Aa5: 228 (1), 232 (2), 240-41 (4)]. Der var også unge fra Vonsild som kom ud at tjene før de havde aflagt examen, jf. Worsøe. 1982, s. 165, 183, 185, 368); andre kom hjem for at aflægge eksamen i Vonsild, jf. Aa2: s. 380 (2), 391 (1).
21. Hans H. Worsøe. 1982, s. 332. En gennemgang af Aa4 viser at Niss Jensen ikke blev berettiget før han døde.
22. Ibid. s. 375 [6.9.1702].
23. Ibid. f.eks. s. 266, 379, 397; Birgit Kaiser: Humflitas & Luxúria. Normer og social kontrol i 1600-årenes Vonsild. i: Personalhist. Tidsskr. 1997:1.
24. Hans H. Worsøe. 1982, passim [eks. på barn af huset f.eks. s. 268, på tjenestepige s. 101]. P. Rhode: Samlinger til Haderslev=Amts Beskrivelse. 1775/1942, s. 164f., jf. forfatterens hhv. publ. (»Historien om barnedåben« 1995) og upubl. arbejder.
25. P. Palladius' Visitatsbog [PPV], 1911, s. 83f., 89ff.
26. Johs. Feveile og Max W. Olsen: Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter samt Dr. Martin Luthers store Katekismus. 1955, s. 40, 88ff.
27. Hans H. Worsøe. 1982, s. 339.
28. Hans H. Worsøe: Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678-1983. 1987, s. 12, 15, 22, 45, 49, 77, 86, 94, 107, 124, 136, 150, 160.
29. Jf. afsnittet: Forsøg på et billede af skolevæsenet i Vonsild.
30. Hans H. Worsøe. 1982, s. 160.
31. Ibid. mænd/skolegang: s. 105, 122, 153, 162, 205, 212, 233, 235, 240, 295, 311, 326, 352, 403. Kvinder/skolegang: s. 120, 150, 225, 249, 297, 358, 380, 430. Undervist privat: s. 380, 385, 390, 399.
32. Torill Steinfeldt: På skriftens vilkår. Oslo 1986. s. 55.
33. Udenadslære som læsemetode er blevet anvendt langt op imod vor tid, jf. Birgit Kaiser. 1992, s. 18, 21ff., 82f.
34. Johs. Feveile og Max W. Olsen. 1955, s. 88, 90, 91, 93, 96, 97, 98.

35. Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1621-41 udg. ved Anne Riising og Mogens Seidelin. Odense 1991 [uden sidenote.].
36. Reglerne for udlejning af kirkernes stole blev fastsat i KO-1607, jf. E. Feddersen. 1938, II, s. 321, Birgit Kaiser. 1992, s. 71ff., 132. Eks. i Vonsild: Aa2, s. 517f., 19. s. e. Trin. 1693. Det ser ikke ud som om børn skulle kende Hustavlen, men det skulle ungdommen, dvs. dem der var fyldt 6 år, og de voksne.
37. Ramus [1515-1572] var kendt for sin omformning af logikken og retorikken, for sine læremetoder og for sin antiortodokse calvinisme. Hans videnskabelige projekt gik ud på at omforme logikken og beskrive grundsætningerne for en naturlig logik. Han benægtede at indsiget var et mål i sig selv; kundskaber skulle være nyttige og anvendes. Teologi blev f.eks. bestemt som kunsten at leve rigtigt [ars bene vivendi] til Guds ære men alligevel med indlæringsmomentet i sig. Ramismens første spæde spor kan anes i dansk-norsk skolepolitik da matematik blev latinskolefag og det blev tilladt at oversætte latinsk tekst til dansk ved skolereformen i 1604, jf. Torill Steinfeld. 1986, s. 30-59.
38. Die Grosse Brockhaus. 12. Bd. Weisbaden 1953, s. 708.
39. Johan Amos Comenius [1592-1670]. »Informatorium ...« blev først oversat til dansk i 1874 under titlen »Moderskolen eller Vejledning til Børns Opdragelse og Øvelse i Hjemmet i de første sex Aar.« Comenius' liv er udførligt beskrevet i forordet.
40. Johan Amos Comenius. 1874, s. 36ff.
41. Hans H. Worsøe. 1982, s. 254.
42. Ibid. s. 166.
43. Ibid. s. 128.
44. Ibid. s. 311f. Den lærde Skole stiftet af hertug Hans den Ældre i 1567. Undervisningssproget var oprindelig tysk, men det blev ændret til dansk ved frd. 28.1.1848, jf. J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig I, 1975/1864, s. 15.
45. PPV. 1911, s. 35, 83, 92, 88.- Comenius' opdragelseslære er dokumenteret i Sverige på baggrund af den såkaldte »husförhörslängd« eller sognets forsamlingsbog, en kilde til kundskabshistorien som helt savnes i Danmark [Egil Johansson: »Kan själva orden«. i: Ragnhild Söderberg (ed.): Läsning och skrivning före skolåldern. Lund 1994, s. 7-17.]. Præsten skulle notere kundskabsniveauet hos hvert eneste sognebarn i bogen, når han en gang om året aflagde pligtbesøg i hjemmene for at »forhøre« alle medlemmer af husstanden. Kendskabet til Vonsild menigheds kundskaber er mere sporadisk, men formodentlig noget ganske enestående. »Informatorium der Mutterschul« blev oversat til svensk i 1642. På det tidspunkt opholdt Comenius sig i Sverige hvortil han var indkaldt for at forbedre skolevæsenet.
46. Det samme gjaldt for Nordslesvig hvor der ikke blev anskaffet ny litteratur før i løbet af 1700- og 1800- årene. Dvs. at der trods den politiske grænse var et stærkt bånd som forbandt Nordslesvig med Kongeriget, en kendsgerning som uden tvivl havde nogen betydning i forbindelse med den nationale adskillelse i 19. årh. Omvendt var det tyske kirkesprog heller ikke det ringeste middel til at fastholde og forstærke den tyske bevidsthed i Holsten og Sydslesvig, jf. E. Feddersen. 1938, s. 451. At embedsmandssproget var dansk selv i Vonsild fremgår ikke alene af at forordninger m.v. blev udstedt på både dansk og tysk, men også af f.eks. LÅ: Protokol for det kgl. Konsistorium i Haderslev 1688-1708; heri er sager de kongerigske sogne vedrørende refereret på dansk, de øvrige på tysk.
47. G. Japsen. 1968, s. 34ff.
48. Provstevisitaterne fra den her omhandlede periode findes ikke. Provstearkivets ældste bevarede dele er fra slutningen af 1700-årene.

49. Hans H. Worsøe. 1982, s. 404, 385 (nekr. 223: Laurs Matthsens datter Maren, f. i Vonsild 1614).
50. Ibid. s. 396, 404.
51. Ibid. s. 6, 28, 38, 310, 400.
52. Ibid. s. 152.
53. Ibid. s. 81f.; Morten Hack figurerer kun i kirkebøgerne denne ene gang.
54. Ibid. s. 80, 80, 82; Paul Læck nævnes også i en nekr. s. 272.
55. Ibid. s. 84.
56. Ibid. s. 11f.
57. Hans H. Worsøe. 1987, s. 12.
58. Ibid. s. 15, 22.
59. Ibid. s. 26; Peder Juler var ikke skolemester. I nekrologen om ham skrev Johannes Råde ganske vist at han både kunne læse og skrive men nævner ikke ordet skolemester, kun at han »nectede ingen sin tieniste«, jf. Hans H. Worsøe. 1982, s. 205ff.; Hans H. Worsøe. 1982, s. 18, 5.
60. Hans H. Worsøe. 1982, s. 41.
61. Ibid. s. 49.
62. Hans H. Worsøe. 1987, s. 77, 86, 94, 96, 104.
63. Ibid. s. 107ff.
64. Ibid. s. 113, 124, 135.
65. Ibid. s. 136.
66. Ibid. s. 137f.
67. Ibid. s. 139, 150, 155, 160, 164; vær opmærksom på at tillysningsbogen kun omhandler perioden 1678-1683.
68. Aa2, s. 65, Hans H. Worsøe. 1982, s. 129; KLNLM: Maria.
69. Hans H. Worsøe. 1987, s. 160.
70. Hans H. Worsøe. 1982, s. 150.
71. Ibid. s. 367, 288.
72. Ibid. s. 288 (nekr. 142), 401.
73. Ibid. s. 18, 105ff.
74. Eks. på afløsning en skærtorsdag i Hans H. Worsøe. 1982, s. 330f: »... oc lood sig med afløsningen aff hendis synder oc med Guds bord betiene forleden aar paa skærtorsdag afften«. Skærtorsdag var den store altergangsday; kirkebøgerne viser at den dag gik mindst 50, ofte mellem 80 og 90, til afløsning. På søndage varierede antallet af altergæster fra o. 10 til 30.
75. Frithiof Dahlby: Symboler og tegn i den kristne kunst. 1979, s. 126; Birgit Kaiser: Historien om barnedåben. 1995, s. 183ff.
76. triduum sacrum: 3 dage med hellige skikke eller ofre.
77. KLNLM: Skærtorsdag, Askeonsdag; Birgit Kaiser. 1992, s. 10ff.
78. Sigfrid Svensson: Bondens år. Kalender, mærkesdagar, hushållsregler, väderleksmärken. 1967/1945, s. 32 fig. 1.
79. KLNLM: Johannes Baptista.
80. E. Feddersen. 1938, s. 506.
81. Aa2: s. 7, 32, 45, 94 (2), 104, 120, 135, 205, 216f. (2), 224, 371 (2), 428f., 502 (2), 513, 562 (4), Aa3: s. 47, 76, 111, 125, 131, 144, 210f., Aa4: s. 86, 93, 109, 202, 204, 234f., 264, 289.
82. E. Pontoppidan. IV, s. 655f.
83. Birgit Kaiser: Døbt i Vonsild. Om skik og brug ved dåben i 1600-tallets Vonsild. i: Personalthist. Tidsskr. 1995:1, s. 22ff.; Birgit Kaiser. 1997:1.

84. Aa2: s. 428f.
85. Aa2: s. 371 (2), 428f., Aa4: s. 109; f.eks. Aa2, s. 104, Aa4: s. 234f.
86. Aa2: 428f., 502 (2), 513, 562 (4), Aa3: s. 47, 76, 111, 125, 131, 144, 210f., Aa4: s. 86, 93, 109, 202, 204, 234f., 264, 289, jf. note 79.
87. I Aa2 eksempelvis s. 43, 45, 93 (i alt 5 fra lave sociallag), 134 (i alt 2 fra højt sociallag).
88. Aa2: s. 104, 216-17, 542, Aa3: s. 76.
89. Christliche Konfirmation Derer Katechumenen. 1693, 23. kap. (u. siden.).
90. Hans H. Worsøe. 1982, s. 122f.
91. Findes i Det kgl. Bibliotek i København, katalogsign. 3.-377-8°.
92. Af danske udgaver findes i Det kgl. Bibliotek i København tre: Theologica catechetica, eller Undervyszning udi voris Christendom etc. Udsæt udi det Danske Tungemaal. 5te Gang udi Trykken forferdiget. Odense [1693].- 6te Gang udi Trykken forferdiget. Kbh. 1698. – Oldenb. 1702.
93. T. O. Achelis: Das Bücherverzeichnis des Pastors Johannes Nissen in Wonsild (1728). i: Schriften der Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., 7. Bd. Kiel 1925, s. 490ff. På side 496 er bøgerne in quarto opført i følgende rækkefølge: No. 1, 10, 12, 15, 17, 28, 81, 83, 117, 120, 123, 133, 155 osv. efterfulgt af titel og evt. forfatter. No. 123 er »Arnkiels vom guldnen Horn«, no. 133. »Confirmat. d. Catechum.«, no. 155 »Nafckaus religions articler«. Der er således begrundet formodning om at Arnkiels bøger – og han var forfatter til flere – i den fuldstændige bogfortegnelse var opført samlet et eller andet sted mellem no. 120/123 og no. 155.).
94. Jf. Birgit Kaiser. 1992, s. 71ff.
95. I Aa2 f. eks. s. 241, 511; i Hans H. Worsøe. 1982, f. eks. s. 266, 379, 397.
96. Et helt analogt ritual blev indført i Kongeriget med den tvungne konfirmation i 1736; se endv. C. T. Engelstoft: Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark. 1840, s. 241ff.; Christine Burckhardt-Seebas: Konfirmation in Stadt und Landschaft Basel. Volkskundliche Studie zur Geschichte eines kirchlichen Festes. Basel 1975, s. 36. Overhøring er omtalt i nekrologerne i Hans H. Worsøe. 1982, s. 137f., 151f., 155, 158f., 217, 219, 272, 285, 288, 305, 319, 331, 339, 362f., 397, 407f., 416f.
97. Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer. Beskrevet af Henrich Ussing, residerende Kapellan for Ringsted og Beenløse Menigheder i Siælland. I-VI. 1786-89, IV,2, s. 159.
98. Selv om kanonisk ret mistede sin gyldighed i Danmark ved reformationen medførte dette ikke ændringer i den hidtil gældende retstilstand vedrørende ægteskabsindgåelse. Først med Danske Lov 1683 blev ægteskabsalderen fastsat til mindst 20 år for brudgommens vedkommende, 16 år for brudens (DL 3-16-5).
99. Birgit Kaiser. 1995:1, s. 12ff., jf. Hans H. Worsøe. 1982, s. 10, 403ff.
100. Hans H. Worsøe. 1982, s. 80, Birgit Kaiser. 1995:1, s. 8f.
101. Hans H. Worsøe. 1982, s. 219.
102. Birgit Kaiser. 1992, s. 33ff., 65ff., 90ff., 71ff., 111ff.; se endv. Birgit Kaiser. 1995, s. 42ff., 73ff., 90ff., 107f., 128ff., 156, 161ff.

Zusammenfassung

Im Landesarchiv in Apenrade gibt es eine einmalige kultur- und ortshistorische Quelle, nämlich die fünf Bände umfassende Kirchenbuch von Vonsild. Es stammt aus den Dienstjahren des Pastors Johannes Rüdes (1659-1708) und wird zusammen mit dem Vonsilder-Dalby-Ankündigungsbuch über die Jahre 1678-1683 aufbewahrt. Vonsild gehörte zu jener Zeit zum königlichen Gebiet von Schleswig-Holstein. In kirchlicher Hinsicht gehörte es zur Probstei Hadersleben.

Diese Quellen belegen vollständig die Entwicklung der Konfirmation in Vonsild sowie des lokalen Schulwesens und des Bildungsstandes der Bevölkerung. Die lückenlosen Kirchenbücher (1685-1708) beantworten eine lange Reihe von Fragen, die bis heute ungeklärt waren.

So belegen die Aufzeichnungen über die Gäste des Abendmahls, dass 176 Katechumenen im Zeitraum von 1685 bis 1708 die öffentlichen Examen ablegten. Von diesen 176 konnte bei 154 das Alter festgestellt und somit ein repräsentativer Altersdurchschnitt ermittelt werden. Das Durchschnittsalter der Teilnehmer am Konfirmationsunterricht lag bei 17 Jahren (Schema 1). Ferner wurde festgestellt, dass zwischen 1685 und 1708 in der Gemeinde 260 Kinder geboren wurden, von denen 163 (63%) das durchschnittliche Konfirmationsalter von 17 Jahren überlebten. Von den in den Jahren 1668 bis 1691 in Vonsild geborenen 312 Kindern überlebten 197 das durchschnittliche Konfirmationsalter, das sind 90% der Jugendlichen, die in Vonsild die Prüfung ablegten (Schema 2).

Die Prüfung fand oft mehrmals im Jahr und zu verschiedenen Kalendarstagen statt, obwohl während der katholischen Zeit der Gründonnerstag der Einsegnungstag war (Schema 3). Viele der Catechumenen wurde »privatim« geprüft, obwohl dies bis zum Jahre 1691 nicht erlaubt war. Von diesem Jahr an sollte dann die Prüfung an einem Wochentag stattfinden. Grund dafür ist vermutlich, dass die schwachen Teilnehmer am Konfirmationsunterricht vorrangig die Prüfung nichtöffentlich ablegten, um ihre Mängel – und die Machtlosigkeit des Pastors – nicht in der Öffentlichkeit zur Schau stellen zu müssen.

Schliesslich findet man auch Dokumentationen, die nachweisen, dass in Vonsild schon vor 1650 eine Schule existierte. Es gibt viele Hinweise, dass die Kinder grösstenteils zu Hause die Grundkenntnisse erwarben und im Anschluss daran in der Kirche den katechetischen Pflichtteil absolvierten. Desweiteren wird nachgewiesen, dass die Kinder im Sinne der Lehre eines der für diese Zeit massgebenden Pädagogen, des Theologen Johan Amos Comenius, im »Informatorium der Mutterschul« (1628-31) unterrichtet wurden.

Die vielen zufälligen Konfirmationstage zeugen davon, dass die Konfirmierung einerseits als eine Belohnung für den Fleiss derjenigen Katechumenen betrachtet wurde, die sich in der »børnelærdommen« um die Erlangung von Wissen bemüht hatten, und andererseits, um die anderen zu eben solchem Fleiss anzuspornen.

Da mit dieser Handlung auch die bürgerlichen Rechte erworben wurde, kann sie auch mit »rite de passage« bezeichnet werden. In der Regel spielen bei Ritualen, die für alle einheitlich sind, auch äussere Zeichen eine Rolle. Wahrscheinlich war die Vaterschaft bei der Taufe damals das begehrte Sinnbild dafür, dass ein junger Mensch in die Reihen der Erwachsenen getreten war.

Skema 1:

Konfirmandernes alder og antal i Vonsild i perioden 1685-1708.

Alder	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Ukendt alder	Antal pr. år
År												
1685	3	1	1		1	1						7
1686	2	3	1	1	1				1		3	12
1687	1	1	1		2					1		6
1688		2	1	3							2	8
1689	1	4	2	3	4						1	15
1690	1											1
1691	1	1	2		1				1			6
1692	2	4	1		1						2	10
1693	2	2	2	2	2						1	11
1694			1	2	1	2					2	8
1695					1							1
1696	2	3	4	3	1							13
1697		1			2						1	4
1698	1		3	1	2				1		1	9
1699	1		2	2		1					1	7
1700				1	1						1	3
1701			2	3	5						1	11
1702		3	2	1					1		1	8
1703		2		1	1						1	5
1704		1	1	2	1	1				1		7
1705		1	1		1	1						4
1706		1	3	4	1	1					1	11
1707		2									2	4
1708				3	1						1	5
I alt	17	30	32	32	30	7	0	0	4	2	22	176

Konfirmandernes alder er, når den ikke fremgår af Johannes Rüdes notater i kirkebogen, søgt verificeret ved hjælp af indbyggerfortegnelsen fra 1697.

Skema 2:

Fødte i Vonsild i perioden 1668-1691.

År	Antal	År	Antal
1668 1669	4 7	1680	15
		1681	18
		1682	17
		1683	15
		1684	12
1670	12	1685	12
1671	17	1686	14
1672	13	1687	12
1673	12	1688	14
1674	16	1689	9
1675	14	1690 1691	14
1676	11		12
1677	15		
1678	14		
1679	13		
Fødte i alt			312
I live efter 1 år ca.			234
I live efter 10 år ca.			203
I live efter 17 år ca.			197

Skema 3:

Oversigt over hvilke datoer katekumenerne i Vonsild aflagde eksamen og/eller deltog i nadveren for første gang.

År	Jan	Feb	Mar	Apr	Maj	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov	Dec
1685	25		22		⁵ 6	² 24		² 29	27		³ 1	
1686				25		20	4	1				
1687		13,27					19	7				
1688		19		¹ 12								
1689		24	¹ 28									
1690			⁵ 7									
1691			29	¹ 9		14						
1692			¹ 24			12				2		
1693	15		19	¹ 13					10			
1694				¹ 5	6					21		
1695								4				
1696				¹ 9		⁵ 20,21			⁴ 29			6
1697		14		¹ 1					5			5
1698				¹ 21		10			11	30	20	
1699			12	¹ 6						8	26	
1700				¹ 15								
1701		27	¹ 24	17	8	12				2	13	
1702	8			¹ 13		11		20				
1703				¹ 5						14		
1704					25	22		17			11	
1705				¹ 9			⁵ 30			31		
1706		14		¹ 1, 18				19				
1707				3								4
1708			18									

- 1 Skærtorsdag.
- 2 Johannes Døberens dage: Bebudelsen 24. juni, halshugningen 29. august.
- 3 Allehelgensdag.
- 4 Mikkelssdag.
- 5 Eksamineret og berettiget i sygeseng på en hverdag.